

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЧУГУЄВО-БАБЧАНСЬКИЙ ЛІСОВИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о. директора Чугуєво-
Бабчанського лісового фахового
коледжу

Валерій СОЛОДОВНИК

02.09.2024

ПРОГРАМА

навчальної дисципліни

ОБЛІК ТВАРИН

Освітньо-професійний ступінь	фаховий молодший бакалавр
Освітньо-професійна програма	Мисливське господарство
Галузь знань	20 Аграрні науки та продовольство
Спеціальність	205 Лісове господарство

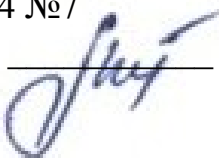
2024 рік

Укладач: ДЕГТЯРЬОВ Микола Миколайович, викладач спецдисциплін Чугуєво-Бабчанського лісового фахового коледжу

Рецензент: ДЕГТЯРЬОВ Микола Григорович, викладач спецдисциплін Чугуєво-Бабчанського лісового фахового коледжу

Редактор: ГРАЙВОРОНСЬКА Зоя Іванівна, методист Чугуєво-Бабчанського лісового фахового коледжу.

Програма складена на основі освітньо-професійної програми Лісове господарство для підготовки здобувачів освітньо-професійного ступеня «фаховий молодший бакалавр» за спеціальністю 205 Лісове господарство.

Розглянуто і схвалено цикловою комісією
спеціальності 205 Лісове господарство
Чугуєво-Бабчанського лісового фахового коледжу.
Протокол від 27.06.2024 №7
Голова циклової комісії Надія ЛІТВІНОВА.

Погоджено методичною радою
Чугуєво-Бабчанського лісового фахового коледжу
Протокол від 28. 06 .2024 №6

Пояснювальна записка

Дисципліна « Облік тварин» є профілюючою дисципліною і важливою складовою частиною підготовки мисливствознавців.

Визначення якості та оптимальних шляхів відтворювальних можливостей мисливських угідь є основою для високоефективного сучасного мисливського господарства. Ці знання є обов'язковими для сучасного фахівця.

Метою викладення курсу є формування у здобувачів освіти знань, умінь та навичок сучасних методів обліку, розробки ефективних шляхів використання ресурсів та практичного втілення цих знань і вмінь у виробництві.

Завданням викладення курсу є створення належної теоретичної бази і отримання практичних навичок основних та сучасних способів обліку.

В результаті вивчення дисципліни «Облік тварин» студентам необхідно:

знати:

- діючі технології лісонасадження, лісокористування та лісозаготівлі з урахуванням фізико-географічних, ґрунтово-кліматичних та інших особливостей регіону;
- сучасні вимоги до функціонування мисливського господарства;
- методику розміщування в угіддях біотехнічних споруд, годівниць, солонців, пурхалищ та іншого, проводити заходи із водозабезпечення та збільшення кормової цінності мисливських угідь.

вміти:

- розробляти і впроваджувати програми раціонального комплексного використання мисливських угідь як об'єкту мисливського, лісового, сільського господарств;
- визначати оптимальну ємність угідь та шляхів їх підвищення;
- складати картосхем мисливських угідь;
- визначати типи та якість мисливських угідь.

А також **набути** загальні компетентності, спеціальні компетентності та результати навчання **відповідно до ОПП Мисливське господарство:**

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК3. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК5. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК7. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК8. Прагнення до збереження навколишнього середовища.

ЗК9. Здатність організовувати діяльність з урахуванням вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці.

Спеціальні компетентності (СК):

СК1. Здатність застосовувати знання і уміння з лісівничих дисциплін та досліджень й практичний досвід ведення лісового та мисливського господарства у

виробничій діяльності.

СК2. Здатність організовувати виконання виробничих завдань з ведення лісового та мисливського господарства.

СК10. Здатність організовувати роботу малих колективів виконавців.

СК11. Здатність формувати почуття відповідальності за виконану роботу.

СК12. Здатність формувати екологічне мислення і свідомість, ставлення до природи як унікальної цінності, що забезпечує умови проживання людства, особиста відповідальність за стан довкілля.

Результати навчання (РН):

- **РН1.** Застосовувати базові гуманітарні, природничо-наукові та професійні знання для вирішення виробничих завдань лісгосподарської галузі.
- **РН2.** Здійснювати пошук інформації з різних джерел для використання у професійній діяльності.
- **РН3.** Знаходити оптимальні рішення у професійній діяльності, аналізувати та впроваджувати результати лісівничих досліджень.
- **РН5** Застосовувати сучасні технологічні процеси та необхідне обладнання, інструменти для виконання завдань виробничого процесу з урахуванням збереження довкілля.
- **РН11.** Застосовувати знання з інформаційних та комунікаційних технологій з метою вдосконалення виробничих процесів у лісовому та мисливському господарствах.
- **РН15.** Організовувати та здійснювати роботи, спрямованні на підвищення біологічної продуктивності мисливських угідь.
- **РН16.** Організовувати та проводити полювання на мисливських тварин.
-

Зміст навчальної дисципліни

Розділ І. Основні методи обліку мисливських тварин.

ТЕМА 1. Особливості інвентаризації мисливських тварин.

В процесі вивчення дисципліни використовуються знання, отриманих при вивченні загально біологічних (генетика, біометрія, біологія мисливських тварин, анатомія і фізіологія мисливських тварин) та професійно-орієнтовних (розведення мисливських тварин, основи ветеринарії) дисциплін навчального плану підготовки фахових молодших бакалаврів галузі знань Аграрні науки та продовольство за ознаками спеціальності «Мисливське господарство».

Рациональне використання включає в себе:

- заходи з підвищення захисних якостей мисливських угідь;
- заходи з підвищення кормових якостей мисливських угідь;
- заходи з сприяння розмноженню мисливських тварин;
- підгодівля диких тварин;
- збагачення мисливської фауни;
- заходи з охорони мисливських тварин;
- контроль за станом поголів'я мисливських тварин;
- раціональна експлуатація запасів тварин.

Рациональна експлуатація запасів мисливських тварин головна умова

раціонального ведення мисливського господарства України. Встановлення термінів і норм здобування мисливських птахів і звірів. Встановлення оптимального навантаження на мисливські угіддя. Облік видового, статевого та вікового складу здобичі мисливців.

ТЕМА 2. Основні методи обліку парнокопитних.

Організація прийнятних методів обліку мисливських тварин та спостережень за їх сезонними переміщеннями. Складання плану-схеми. З'ясування статево вікового складу копитних.

Мисливське господарство має справу з популяціями тварин, які мешкають на значних територіях та відрізняються великим видовим різноманіттям та сезонною нестабільністю стану їх популяцій. Постійно діючі екологічні фактори щосезонно можуть змінювати чисельність тварин, відповідно – і величину ресурсів мисливського фонду. Ця обставина утрудняє планування і ведення інтенсивного мисливського господарства. Облік чисельності тварин на території певного району чи господарства має велике наукове, господарське і природоохоронне значення та необхідної умовою для всіх господарських розрахунків. Кількісні дані необхідні для планування біотехнічної діяльності господарств, охорони і раціонального використання мисливської фауни.

Тому *облікові роботи* – обов'язковий захід в усіх мисливських господарствах незалежно від їх задач і напрямку, як при мисливському упорядкуванні, так і в порядку поточної роботи. *Мета обліку* – установити місця мешкання тварин, їх територіальне розміщення і чисельність в різних типах угідь для подальшої розробки заходів щодо їх охорони і регулювання.

Будь-які обліки можна розділити на три основні стадії:

- вибір одиниці обліку;
- збір первинної інформації;
- обробка й аналіз отриманих матеріалів.

За одиницю обліку приймається одна особина, яка реєструється в зоні обліку, чи на маршруті, або нора, лігво, лежання, відбиток (слід тварини), погризи, посліди (дефекаційні купи), голос (на риковиську, токовищі), індивідуальна добова ділянка перебування тварини тощо.

Якщо за одиницю обліку приймається тварина, то облік називається *прямим*, якщо ж він проводиться по слідах життєдіяльності тварин – *непрямим*.

У залежності від поставлених задач і методу облікових робіт, їх результати можуть бути представлені у виді наступних показників:

- загального запасу тварин того чи іншого виду на всій території господарства;
- запаси тварин по окремих єгерських обходах;
- щільності тварин на одиницю площі господарства (100 чи 1000 га)
- щільність тварин на одиницю лісовкритої (для борової дичини)

площі господарства, на одиницю площі відкритих угідь (для польової дичини) чи на одиницю площі водно-болотних угідь (для водоплавної дичини);

- щільність тварин на одиницю найбільш властивих виду угідь.

ТЕМА 3. Основні методи обліку хижих.

Вивчення місцевих особливостей умов перебування мисливських тварин. Визначення основних факторів та ступінь їх впливу на мисливську фауну. Визначення найбільш перспективних біотехнічних заходів. Принципи сумісного ведення лісового, сільського і мисливського господарства, нові наукові засади цього напрямку.

Функції біотехнії – управління природними популяціями диких тварин; умовами їх відтворення; керування чисельністю, щільністю, територіальним розподілом тварин, структурою популяції; підтримання умов існування оптимальних для конкретного виду; досягнення оптимальної чисельності; розведення мисливських тварин; узгодження інтересів лісового, сільського, рибного та інших галузей народного господарства з інтересами мисливства.

Згідно сучасної класифікації, біотехнічні заходи поділяють на дві основні групи: А – заходи загальної конструктивної дії, які кардинально (реформуючи) перетворюють кормові та захисні властивості мисливських угідь на значний проміжок часу; Б – заходи окремої (обмеженої) дії, що призводять до тимчасової (сезонної) зміни ємності угідь.

ТЕМА 4. Основні методи обліку заячих, гризунів.

Загальні вимоги до підгодівлі. Мета підгодівлі. Сезон підгодівлі.

Підгодівля тварин – це викладання корму для диких тварин у період його нестачі (за кількістю або якістю) чи важко доступністю (раптовий мороз, глибокий сніг, ожеледь, неврожай та ін.) Доцільна тільки там, де існування тварин лімітується саме нестачею природних кормів або неможливістю нормально їх споживати, наприклад, внаслідок дії фактора турбування. Ефективність підгодівлі зростає, якщо її ведуть в комплексі з іншими біотехнічними заходами (охорона, боротьба з хижаками й хворобами, покращення захисних властивостей угідь і т.д.). Найбільш поширена підгодівля копитних, зайців, фазанів, куріпок, дрібних птахів. Для підгодівлі використовують рослинні, тваринні, мінеральні (сіль, кормове вапно, кісткова мука), комбіновані корми. Всі види кормів мають бути високоякісними, повноцінними.

Розрахунок підгодівлі проводиться в залежності від ландшафтно-географічної зони, тривалості кормового періоду, кількості тварин, можливості заготівлі кормів, наявності кормових реміз тощо. Тривалість сезону підгодівлі залежить від терміну замерзання верхнього шару ґрунту, встановлення стійкого снігового покриву, тривалості зими. Для розрахунку прийнята загальна

тривалість сезону підгодівлі – 100 днів (з 01 листопада по 15 лютого). Тривалість сезону підгодівлі, а також початок, і закінчення його можуть бути змінені.

Розділ II. Основні методи обліку мисливських птахів.

ТЕМА 5. Особливості інвентаризації пернатої дичини.

Біотехнічне обладнання мисливських угідь важливий елемент сучасної мисливсько-господарської діяльності. Біотехнічними слід вважати штучно створені споруди, призначені для здійснення заходів з покращення умов існування дикої фауни. Причому повинні враховуватися санітарно-гігієнічні норми експлуатації споруджень в умовах природного ландшафту; використання побічних будівельних матеріалів і відходів деревини. Амортизаційний термін експлуатації архітектурних біотехнічних форм (вироби з деревини без спеціальної обробки) складає 5 років. Біотехнічні споруди можна розподілити підгодівельні, гніздові, захисні та комплексні.

Підгодівельні споруди умовно можливо розподілити:

- за призначенням по кормах: солонці, годівниці, підгодівельні майданчики, водопої;
- за призначенням для тварин: годівниця – для копитних, для кабанів, для польової дичини, для водоплавної дичини тощо, пурхалища, гальковиська;
- за конструкцією: годівниці – бункерні, типу ясел, пересувні, універсальні, годівниця-автомат, солонці – «стояк», «пень», «колода» тощо.

Паралельно з біотехнічними влаштовують споруди, що мають мисливсько-господарське призначення (кормосховища, вольєри, мисливські будинки, інформаційні показники тощо).

ТЕМА 6. Основні методи обліку гусеподібних.

Одним з немаловажних факторів розміщення тварин є захисні властивості місць їх мешкання. Часто угіддя з високими кормовими властивостями мало заселяються тваринами внаслідок поганих захисних умов. Так наприклад, в степу чисельність зайця-русака, куріпки, фазана обмежує відсутність необхідних сховищ, особливо на великих полях у зимовий період. Захисні властивості угідь – це їх спроможність забезпечити тваринам надійний захист від несприятливих факторів. Характеризуються наявністю і достатньою кількістю різноманітних сховищ. В лісах тварини мають великий вибір притулків: в кронах дерев, дуплах, під корінням, підліску, підстилці. Для норних тварин певну роль відіграють мікрорельєф та механічний склад ґрунту. Вимоги тварин до захисних властивостей середовища визначаються особливостями біології та екології виду.

В місцях концентрації оленів і козуль, при недостатніх захисних властивостях угідь, влаштовують спеціальні укриття у вигляді плоту, навісу або сараю, відкритого з однієї сторони. Укриття повинні ставитися так, щоб вони захищали звірів від пануючих вітрів, землю в укриттях вистилають соломою, стеблами кукурудзи, ставлять тут годівниці та солонці. На даху можна складати сіно для підгодівлі. Сховища для куниць дуплисті дерева, які залишають при рубках. Під час зимових хуртовин та морозів охоче користуються штучним укриттям, куріпки й фазани, особливо, якщо їх тут підгодовують. Ставлять таке укриття літом в місцях концентрації птахів, ближче до узлісся, серед чагарників.

ТЕМА 7. Основні методи обліку куроподібних.

Охорона диких тварин – це комплекс заходів для збереження видового різноманіття фауни, підтримання оптимальної кількості корисних тварин, забезпечення максимально можливого стабільного користування тваринними ресурсами при одночасному збереженні їх відновного потенціалу. Включає в себе правове регулювання користування тваринним світом, збір інформації про фауну, пряму охорону, збереження і відтворення місць проживання тварин, шляхів їх міграцій (шляхом заповідання, заказування, організації національних парків і резерватів, збереження лісів, боліт тощо), компромісні між господарськими і природоохоронними завданнями рішення, рекультивацію порушених екосистем, попередження забруднення середовища пестицидами, промисловими і побутовими відходами, регулювання добування тварин. Одна з форм охорони тварин – утримання і розведення рідкісних і цінних видів у зоопарках, спеціалізованих розплідниках, звірогосподарствах. Спеціальні заходи з охорони здійснюються щодо тварин, занесених до Червоної книги.

В поняття охорона тварин включають і їх раціональне використання, бо воно пов'язане з відтворенням поголів'я для дальшого використання. З цією метою охорона тварин передбачає: встановлення правил і норм використання і відтворення тваринного світу; встановлення заборон і обмежень в користуванні; охорону від самовільного користування та інших порушень встановленого порядку користування тваринним світом; попередження загибелі тварин при здійсненні виробничих процесів; обмеження вилучення тварин для зоологічних колекцій і зоопарків; надання допомоги тваринам у випадку захворювань, небезпеки їх загибелі при стихійних лихах і внаслідок інших причин; організація наукових досліджень, направлених на обґрунтування заходів по охороні тваринного світу, виховання громадян в дусі гуманного ставлення до тварин; пропаганду охорони тваринного світу засобами масової інформації.

ТЕМА 8. Основні методи обліку голубоподібних, сивкоподібних.

Загалом заходи з охорони тварин мають два напрямки: прямий і

опосередкований. До першого відносяться контроль чисельності хижаків і конкуруючих видів, спасіння тварин в екстремальних ситуаціях (створення з цією метою «островів спасіння» в угіддях, що затоплюються, прокладення протипожежних розривів та ін.), контроль за застосуванням пестицидів, охорона при сільськогосподарських і лісгосподарських роботах, боротьба з браконьерством. До другого напрямку відносяться заходи по збереженню середовища проживання та умов розмноження тварин, а також забезпечення недоторканості особливо цінних ділянок проживання тварин при таких видах робіт: розміщення, проектування і будівництво населених пунктів, підприємств, споруд та інших об'єктів; вдосконалення існуючих і впровадження нових технологічних процесів; введення в господарський оборот заболочених, прибережних і зайнятих чагарниками територій; меліорація земель; здійснення лісокористування; проведення геологорозвідувальних робіт; видобуток корисних копалин; визначення місць випасу і прогону сільськогосподарських; розробка туристичних маршрутів; організація місць масового відпочинку населення.

Тематичний план навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		лек	п	КЗЗ	інд	с.р		л	п	лаб	інд	с.р
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Розділ 1. Основні методи обліку мисливських тварин.												
Особливості інвентаризації мисливських тварин.	6	4	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Основні методи обліку парнокопитних.	6	4	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Основні методи обліку хижих.	8	6	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Основні методи обліку заячих, гризунів.	8	3	-	1	-	4	-	-	-	-	-	-
Разом за розділом I	28	17	-	1	-	10	-	-	-	-	-	-
Розділ 2. Основні методи обліку мисливських птахів.												
Особливості інвентаризації пернатой дичини.	6	2	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
Основні методи обліку гусеподібних.	10	6	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
Основні методи обліку куроподібних.	6	2	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-

Основні методи обліку голубоподібних, сивкоподібних.	10	3	-	1		6						
Разом за розділом 2	32	13	-	1	-	18	-	-	-	-	-	-
Усього годин	60	30	-	2	-	28	-	-	-	-	-	-

1. Теми лекційних занять

№ з/п	Назва змістовного модуля і теми заняття	Кількість годин
Розділ 1. Основні методи обліку мисливських тварин.		
1	Особливості інвентаризації мисливських тварин.	4
2	Основні методи обліку парнокопитних.	4
3	Основні методи обліку хижих.	6
4	Основні методи обліку заячих, гризунів.	4
Розділ 2. Основні методи обліку мисливських птахів.		
5	Особливості інвентаризації пернатої дичини.	2
6	Основні методи обліку гусеподібних.	6
7	Основні методи обліку куроподібних.	2
8	Основні методи обліку голубоподібних, сивкоподібних.	4
Разом		32

2. Методи навчання

Лекції, лабораторні заняття, індивідуальна робота.

3. Форми контролю

- поточний (опитування, тестування);
- рубіжний (контрольна робота, реферат);
- підсумковий (тестування).

5. Критерії оцінювання навчальних досягнень здобувачів освіти з навчальної дисципліни “Облік тварин”

Критерії оцінювання рівня володіння здобувачами освіти теоретичними знаннями

№ ч/ч	Рівні навчальних досягнень	Критерії оцінювання навчальних досягнень	Бали
1	I. Початковий	Здобувач освіти володіє навчальним матеріалом на рівні розпізнавання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів, з допомогою викладача відповідає на запитання, що потребують відповіді «так» чи	Незадовільно (2)

		«ні». Здобувач освіти відтворює частину навчального матеріалу, з допомогою викладача відповідає на запитання, що потребують однослівної відповіді. Студент з допомогою викладача зв'язно відтворює частину матеріалу, може виконати нескладні завдання. У цьому випадку можливе перескладання іспиту або заліку, або ж необхідність повторного вивчення дисципліни.	
2	II. Середній	Здобувач освіти з допомогою викладача відтворює частину матеріалу, без пояснень наводить приклади, що ґрунтуються на його власних спостереженнях чи матеріалі підручника, розповідях викладача тощо. Здобувач освіти описує явища, відтворює значну частину навчального матеріалу, знає основні поняття з теми, що вивчається. Здобувач освіти може зі сторонньою допомогою відтворювати навчальний матеріал, виправляти допущені неточності (власні, інших студентів), виявляє елементарні знання основних положень.	Задовільно (3)
3	III. Достатній	Здобувач освіти може відтворювати навчальний матеріал, виправляти допущені неточності, виявляє знання і розуміння основних положень. Здобувач освіти уміє пояснювати вивчений навчальний матеріал, аналізувати, узагальнювати знання, систематизувати їх, зі сторонньою допомогою (викладача, одногрупників тощо) робити висновки. Здобувач освіти вільно та оперативно володіє вивченим матеріалом у стандартних ситуаціях, наводить приклади його практичного застосування та аргументи на підтвердження власних думок	Добре (4)

4	IV. Високий 5	Здобувач освіти вільно володіє вивченим матеріалом, уміло використовує наукову термінологію, вміє опрацьовувати наукову інформацію: знаходити нові факти, явища, ідеї, самостійно використовувати їх відповідно до поставленої мети. Здобувач освіти на високому рівні опанував програмовий матеріал, самостійно, у межах чинної програми, використовує здобуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях, поглиблює набуті знання. Здобувач освіти має системні знання, виявляє здібності до прийняття рішень, уміє аналізувати, робить відповідні висновки й узагальнення, уміє знаходити й аналізувати додаткову інформацію.	Відмінно (5)
---	---------------	---	--------------

Підсумковий контроль, форма. Залік

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про мисливське господарство і полювання».
2. Закон України «Про тваринний світ».
3. «Настанова з упорядкування мисливських угідь», Київ, Держкомлісгосп України, 2002 р.
4. Положення про правила проведення полювань, поводження із зброєю та порядок видачі ліцензій на добування мисливських тварин (Затверджено Наказом Мінагрополітики і продовольства України 10.2011 № 59).
5. Бондаренко В.Д. та ін. «Мисливствознавство», Київ РНМК ВО, 1993р.
6. Бондаренко В.Д. та ін. «Облік диких тварин», Львів, 1989р.
7. Бондаренко В.Д. та ін. «Охорона фауни в агроландшафтах», Львів, 1990р.
Шадура М.В. та ін. «Книга мисливця», Львів, 1998р.
8. Петриченко В.В. Типологія мисливських угідь: Навчальний посібник / В.В. Петриченко, Н.І. Лебедева, Я.М. Карташова. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – 110 с.
9. Мисливсько-господарське законодавство України: Посібник до практичних занять для студентів спеціальності «Мисливське господарство», «Лісове господарство» / В.Д. Бондаренко, А.М. Дейнека, В.Р. Бурмас та інші / від. за випуск В.В. Павлюк. – Львів: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
10. Хоєцький П.Б. Мисливствознавство / П.Б. Хоєцький. – Львів: Сполом, 2006. – 112 с.
11. Хоєцький П.Б. Практикум з мисливствознавства / П.Б. Хоєцький. – Львів: Сполом, 2007. – 64 с.

Інформаційні ресурси

Важливе значення для засвоєння курсу має перегляд каналів і програм кабельного телебачення, що мають інформаційно-аналітичну та географічну спрямованість, зокрема National Geographic, Discovery, Travel, Euro News та інші. Виконання лабораторних та самостійних робіт передбачає ознайомлення з сучасною інформацією Інтернету, зокрема з інформацією областей та міст України на сайтах державних обласних адміністрацій, інформацією сайту Міністерства екології та природних ресурсів України і Державного агентства лісових ресурсів України.

1. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> – Законодавство України;
2. <http://www.nau.kiev.ua> – Нормативні акти України;
3. www.ukrbook.net – Книжкова палата України;
4. www.nbuv.gov.ua – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського;
5. <http://e-heritage.ru/unicollections/list.html?id=42033753&noroot> – електронна бібліотека